

شکوفایی تفسیر موضوعی در بستر قرن اخیر

سید ابراهیم سجادی

قرن ۱۴ بستر رشد اندیشه های نوین و حرکت های جدید در روش و بینش دانشوران و مصلحان جوامع اسلامی است.

احساس شدید فرهیختگان و عالمان اسلامی نسبت به بایستگی دگردیسی فرهنگی و اجتماعی، و زدودن غبار رکود و عقب ماندگی علمی و عملی از چهره امت اسلامی، فرورش فرخنده ای بود که نموده های آن بیش از هر دوره دیگر در قرن ۱۴ آشکار گردید.

آنچه در پرتو این احساس شکل گرفت، در دو منظر درخور مطالعه است:

الف. دگرگونی در فهم دینی و تفسیر مفاهیم اخلاقی و اعتقادی

ب. دگرگونی در ساختار تنظیم و شیوه ارائه دریافته ها و معارف دینی به جامعه.

حرکت نخست، محتوایی و زیربنایی بوده و حرکت دوم، صوری و ساختاری و در خدمت شتاب بخشیدن به دگرگونی محتوایی و هموار ساختن مسیر آن.

نگاه جدید و برداشت نو از معارف دینی، خواه ناخواه نیازمند اتخاذ زاویه ای جدید و شیوه ای نوین بود، چه این که روش ثابت و زاویه بسته نگاه، به طور معمول دستاوردهایی همسان و همانند را به همراه دارد. و آنان که نگران بسته ذهنی، و کم اندیشی، جزءنگری، سطح پیمایی و فقر فهم دینی جامعه بودند، همپای بررسی راه های عملی برای گشودن آفاق گسترده پویایی و پیشرفت در برابر چشمان نگران نسل خویش، به جستار شیوه هایی پرداختند که پاسخ گوی این نیاز باشد.

پرهیز از جزءنگری و ساده اندیشی، نگرشی جامع و چند بعدی را می طلبد. این آرمانی بود که در گستردگی و فراگیری تفسیر موضوعی می توانست تحقق یابد.

بدین گونه تفسیر موضوعی بر شاخه های اندیشه پویندگی و اصلاح جویی و تکامل طلبی عالمان دین در قرن چهارده، جوانه زد و به ثمر نشست.

برخی بر این باورند که نخستین نمونه های این روش جدید در (الآزهر) شکل گرفت، ولی آنچه تردید ندارد این است که در مجموع محافل و جوامع پیشرو اسلامی، فصل رویش فرا رسیده بود و زمینه برای رشد نگرش همه سویه و سیستمی به دین و معارف آسمانی قرآن، هموار می شد و از این روی در یک فضای فرهنگی، بلکه در فضاهای مختلف، تفسیر موضوعی مورد توجه قرار گرفت و به رسمیت شناخته شد.

دو مبنا در بنیاد تفسیر موضوعی

در میان مفسرانی که به تفسیر موضوعی اهتمام ورزیده اند، دو مبنا دیده می شود: گروهی از مفسران از آغاز در پی عناوین و سرفصلهایی هستند که در متن قرآن مطرح شده و بایستی با تلاش مفسر، آیات مرتبط با آن در یک سوره و یا در کل قرآن شناسایی شود و مورد سنجش قرار گیرد. ب

راساس این باور تعریفی که از تفسیر موضوعی صورت می گیرد این خواهد بود: ۲

(تفسیر موضوعی دانشی است که قضایای قرآنی را که هدف یکسانی دارند، به بحث می‌گیرد، از راه گردآوری آیات پراکنده و وابسته به آن قضایا و مطالعه آنها به گونه خاص و براساس شرایط معین، به قصد فهم معانی آیات و شناخت عناصر قضایا و پیوند بین آنها). ۳

دسته دیگری از مفسران تفسیر موضوعی، بر این باورند که موضوع محوری را می‌توان از مسائل عینی و نیازهای فکری و اجتماعی، خارج از متن قرآن برگرفت و در پهنه آیات وحی به بررسی شناختها و پیامهای قرآن، پرداخت:

(بررسی موضوعی عبارت است از طرح مسأله ای از مسائل اعتقادی، اجتماعی یا مسائل مربوط به هستی که در زندگی مطرح است و پرداختن به بررسی و ارزشیابی آن مسأله از دیدگاه قرآنی تا نقطه نظر و رهنمود قرآن در خصوص آن مسأله آشکار گردد).

شهید صدر دو تعبیر در تعریف تفسیر موضوعی دارد که یکی از آن دو، همسوست با مطلب مورد نظر. وی می‌نویسد:

(نظرخواهی از قرآن، درباره یافته های بشری، بیانی از تفسیر موضوعی است). ۴

این دو نگرش، در مواردی هم با یکدیگر ناهمخوانی داشته اند، زیرا:

۱. در بینش نخست، موضوعات قرآنی از قبل معین و محدود است و مفسر هم موضوع را از قرآن می‌گیرد و هم بررسی و ارزشیابی آن را در پرتو قرآن انجام می‌دهد. ولی در نگاه دوم، قرآن ناظر بر مسائل فکری زندگی است و برای هر مسأله ای رهنمودی دارد و براین اساس، پا به پای تجربه های بشری به بازدهی و رهنمائیهایش ادامه می‌دهد و می‌تواند تا بی نهایت اظهار نظر کند. ۵

۲. گروه نخست مباحثی چون تفسیر قرآن به قرآن و بحث جامع درباره ناسخ و منسوخهای قرآن و یا بررسی مجازات قرآن را تفسیر موضوعی می‌داند. ۶ ولی گروه دوم این مباحث را پژوهشهای تفسیر یا قرآنی می‌شمارند، اما نام تفسیر موضوعی بدان نمی‌دهند. ۷

پیشینه تفسیر موضوعی

هرچند تفسیر موضوعی در قرن چهارده به شکوفایی رسید و آوازه یافت، ولی می‌توان ریشه های آن را در تفسیر معصومین(ع) ردیابی کرد.

پی جویی ریشه های این نگرش تفسیری، می‌تواند در اعتبار آن بیفزاید و به آن پشتوانه شرعی و حجیت ببخشد.

گروهی از قرآن پژوهان، با استفاده از مفهوم کلمه (مثنی) در آیه ۲۳ سوره زمر (الله نزل احسن الحدیث کتاباً متشابهاً مثنی) استفاده کرده اند که: مثنی صفت قرآن است، یعنی بعضی از آیات قرآن بر بعض دیگر نظاره گرند و پاره ای پاره دیگر را روشن می‌کنند. ۸

بنابراین، تفسیر موضوعی که اساس آن بر جمع بین آیات و نتیجه گیری از آنهاست، تأیید قرآنی دارد. پیامبر(ص) می‌فرماید:

(القرآن یفسر بعضه بعضاً). ۹

پاره ای از قرآن، بخش دیگر آن را تفسیر می‌کند.

حضرت علی(ع) فرموده است:

(ینطق بعضه ببعض). ۱۰

بعضی از آیات قرآن، در پرتو برخی دیگر از آیات لب می گشایند و سخن می گویند. پیامبر اکرم(ص) در کار تفسیر آیات، عملاً از نگرش موضوعی بهره جسته برخی آیات را در تبیین معنای برخی دیگر از آیات به کار گرفته است. ۱۱

چنانکه علی(ع) نیز در ثابت کردن این واقعیت خارجی که ممکن است فرزندى شش ماهه تولد یابد، از کنار هم نهادن آیات و تفسیر موضوعی بهره جسته است. ۱۲

شهید صدر می نویسد:

(شاید این پرسش مطرح شود که دست یافتن به دیدگاههای زیربنایی و تئوریهای اساسی قرآن چه ضرورتی دارد! در صورتی که می بینیم خود پیامبر(ص) این دیدگاهها را به صورت یک سلسله تئوریهای مشخص و کلی ابراز نکرده است.

حقیقت این است که پیامبر(ص) نظریات قرآن را ارائه می داد، ولی از راه برابر ساختن و عملی کردن آنها در میدان زندگی. و هر مسلمانی که در آن فضا قرار می گرفت، هر چند به گونه اجمال به آن نظریات پی می برد). ۱۳

در این میان هستند کسانی که معتقدند برای نخستین بار عمرو بن بحر جاحظ (م ۲۵۵هـ) با این روش قرآن را تفسیر کرد و عناوینی چون: (العذاب فی القرآن)، (الملائکة فی القرآن) و... را به بحث گذاشت. ۱۴ و بعضی هم عقیده دارند که نخستین تفسیر موضوعی قتاده بن دعامه (م: ۱۱۸ هـ) است.

و به طور کلی آنچه را که تحت عنوان تفسیر موضوعی در آثار قرآن پژوهان پیش از قرن چهارده نیز می توان رد یابی کرد، در چهار نوع خلاصه می شود:

۱. تفسیر قرآن به قرآن که مفیدترین نوع تفسیر موضوعی است.

۲. تفسیر آیات الاحکام.

۳. تحقیقاتی که تحت عنوان (الاشباه والنظائر فی القرآن) انجام یافته است، به گونه ای که یک واژه قرآنی در کل آیات، معنی شناسی می شود. نخستین مفسری که به این کار دست زد، مقاتل بن سلیمان (ت ۱۵۰ هـ) است.

۴. جمع آوری آیات مربوط به یک موضوع و مطالعه آنها از قبیل آیات ناسخ و منسوخ و... ۱۶

کار عملی تفسیر موضوعی، یکی از مباحث نظری و تئوریهای بنیادی آن، ثابت کردن تناسب در قرآن است که تئوری یک موضوع بودن قرآن و نیز یگانگی موضوع در سوره ها بر آن استوار است و علمای قرن ۱۴ نیز رابطه مستحکم بین تفسیر موضوعی و دانش تناسب را مورد تأکید قرار داده اند. ۱۷

نخستین دانشمندی که از علم تناسب سخن گفت، شیخ ابوبکر نیشابوری (م ۳۲۴هـ) است و فخر رازی.

زمینه های توجه به تفسیر موضوعی

به هر حال، در قرن ۱۴ روش تفسیری که صدها سال بدان توجه لازم نشده بود، مفسران را به خود خواند.

آنچه حوزه های تفسیری را آماده ساخت که به این روش روی آورند، عوامل و زمینه های چندی است که به برخی از آنها، که اهمیت بیش تری دارند، اشاره خواهیم داشت.

۱. سبک ویژه قرآن در بیان تدریجی معارف

گروهی از مفسران و کارشناسان مباحث قرآنی بر این نکته اصرار دارند که قرآن هر موضوعی را به گونه پراکنده و در سوره های گوناگون و در هر جا، بعدی از ابعاد آن موضوع را بیان کرده است و هر موضوعی تنها با جمع آوری و جمع بندی تمام آیات مربوط به آن، به گونه کامل، درخور شن اخت است. ۱۸ و این نگاه جامع و جمع بندی آیات در زمینه یک موضوع قرآنی، خود شکلی از تفسیر موضوعی است.

۲. رشد علوم بشری

اگر چنین سبک تفسیری در گذشته به گونه لازم رشد نیافته است، یکی از سببهای آن نبود تخصصهای لازم برای شکافتن مسائل علمی و اجتماعی قرآن است... و با فراهم شدن این مهارتها، کار تفسیر موضوعی رونق گرفت و حقایقی از قرآن به دست آمد که بر ذهن متفکران پیشین (به دلیل دراختیا ر نداشتن راههای جدید) نگذشته بود.

۳. تلاش برای نمایاندن دیدگاههای علمی - اجتماعی اسلام

برخی محققان مسأله روآوری به تفسیر موضوعی را نتیجه اهتمام مصلحان به رویارویی با فرهنگ مهاجم استعمار دانسته و می گویند:

(این تهاجم دانشمندان دینی را بر آن داشت که دیدگاههای علمی و اجتماعی اسلام را در متون دینی به مطالعه گرفته و مسأله همخوانی دیدگاههای قرآن را با تمدن و علم، به اثبات رسانند و رهنمودها و دیدگاههای اسلامی - قرآنی را برای حل مشکلات زندگی در عصر حاضر، آشکار سازند.) ۲۰

۴. ردّ اتهام مستشرقان

گروهی از خاورشناسان قرآن را دربردارنده مطالب پراکنده و بدون یگانگی در موضوع و نظم و پیوند دانسته اند. ۲۱ در برابر چنین اتهامی دانشمندان مسلمان در صدد برآمدند که تفسیر قرآن را به گونه موضوعی مورد بررسی قرار دهند. ۲۲

۵. پیشرفت تکنیک و امکانات تحقیق

برآورده ساختن پیش نیازهای علمی و مطالعات تفسیر موضوعی نیاز به معجمهای دقیق و جامعی دارد که بتوان هرآیه را به آسانی در ارتباط با آیات دیگر مورد مطالعه قرار داد و این ابزار و زمینه ها در قرون اخیر بیش از گذشته فراهم آمده بود. ۲۳

سه تصویر از پیوستگی مفاهیم قرآنی

اندیشه نظام دار بودن معارف قرآن، یکی از پایه های قدیم تحقیق موضوعی در تفسیر را شکل داده است. هنگامی که مجموعه آرای قرآن پژوهان را در زمینه پیوستگی معارف قرآن مورد مطالعه قرار دهیم، سه نظریه اصلی رخ می نماید که هر یک در درون، آرای بسیاری را جای داده است.

سه نظریه اصلی عبارتند از:

۱. نظریه ارتباط سیستمی مفاهیم قرآن.
۲. نظریه یگانگی موضوعی هر سوره.
۳. ارتباط و همسویی بیانهای گسسته قرآن درباره یک موضوع.

دیدگاه نخست

این باور که مجموع معارف قرآن، دارای ساختار منسجم و ارتباط و نظم منطقی است، دقتها و ژرفکاویهایی را سبب گردیده که در سه دیدگاه خلاصه می شود:

الف. بیان اجمالی سرفصلها

بعضی کوشیده اند که سرفصلهای اصلی موضوعات معارف قرآن را معرفی کنند. و با اشاره به این که تمام مباحث قرآن، جزء زیر مجموعه این فصلها قرار می گیرند و نیز به دلیل پیوند منطقی که بین این عنوانها وجود دارد، کل قرآن، دارای یک واحد سازمان یافته است.

علامه طباطبائی می نویسد:

(قرآن با وجود این که گستردگی معرفتی شگفت انگیزی دارد، بازگشت همه معارف و پیامهای فراوان و گونه گون آن از اخلاق گرفته تا احکام، عبادات، معاملات، مسائل سیاسی واجتماعی، وعد و وعید، قصه ها و اندرزها، همه و همه به چند اصل است که عبارتند از:

توحید، نبوت، معاد و شاخه های آنها و آنچه به هدایت بندگان و اصلاح دنیا و آخرت آنان نظر دارد.)

۲۴

هم ایشان درباره چگونگی پیوستگی توحید با اخلاق و کردار از نگاه قرآن می نویسد:

(توحید در مقام اعتقاد مثلاً، به صورت اثبات اسماء و صفات حسناى الهی و اعتقاد داشتن به آنها درمی آید و در مقام اخلاق، آدمی را متخلق به اخلاق شایسته ای چون: رضا، تسلیم، شجاعت، عفت، سخاوت و ... و پاک شده از صفات پست می سازد و در مرحله عمل، وادار به اعمال صالح و پر هیز از

حرامهای الهی می کند.) ۲۵

محمد عبده مطالب محوری و اصولی معارف قرآن را به امور زیر خلاصه می کند:

۱. توحید.
۲. بشارت به یکتاپرستان وهشدار به مخالفان آنان.
۳. عبادت که سبب زنده شدن و استواری توحید در دلهاست.
۴. بیان راهی که منتهی به نعمتهای دنیوی و اخروی می شود و چگونگی پیمودن آن.

۵. داستانهای مربوط به موافقان و مخالفان دین خدا به قصد اندرز و شناساندن سنتهای الهی در مورد بشر. ۲۶

برخی محققان بر این باورند:

(قرآن برای این جهان، آغاز و انجامی قائل است و تعیین مسیری، که از آنها به توحید، معاد و رسالت تعبیر شده است و تمام معارف دین به همین سه بخش بر می گردد.) ۲۷
و گروهی بر این باورند که مباحث قرآن به چهار دسته تقسیم می شود:
۱. توحید که غرض اساسی در قرآن را تشکیل می دهد.
۲. قصص و سرگذشت امتها و پیامبران... به منظور آشکار شدن عظمت و قدرت الهی.
۳. تشریح قوانین فردی و اجتماعی به قصد سامان دادن زندگی دنیوی انسانها و تضمین مصالح آنان.
۴. نظام اخلاقی قرآن که از دستاوردهای ایمان است و ضامن اجرای تشریح به شمار می آید. ۲۸
رشید رضا، وارد شرح بیش تری شده است و هدفهای ده گانه ای را برای معارف قرآن برشمرده است:

۱. پایه های دین (ایمان به خدا و معاد و عمل صالح).

۲. پیامبر و وظائف پیامبری.

۳. ویژگیهای اسلام.

۴. اصلاح اجتماعی و سیاسی براساس مبانی ویژه.

۵. تکلیفها و وظیفه های فردی.

۶. نظام سیاسی اسلام.

۷. رهنمودها و نظام اقتصادی.

۸. جنگ و جهاد.

۹. حقوق انسانی، دینی و اجتماعی زن.

۱۰. مبارزه با نظام برده داری. ۲۹

از متفکران معاصر امامی، استاد مصباح یزدی مجموع داده های معرفتی قرآن را عبارت می داند از: خداشناسی، جهان شناسی، انسان شناسی، راه شناسی، راهنما شناسی، انسان سازی، برنامه های عبادی، احکام فردی و احکام اجتماعی که هر کدام با دیگری پیوند منطقی دارد و محور در این مجموعه مباحث خدا شناسی است. ۳۰

در میان محققان غیر مسلمان، مستشرق فرانسوی (ژول لایوم) نظری درخور مطالعه دارد. وی تمام آیات قرآن را به هجده فصل تفسیر کرده و برای هر فصل فرعهایی برشمرده که مجموع آنها به ۳۵۰ فرع می رسد. سرفصلهای قرآن از نظر او عبارتند از:

تاریخ، محمد، تبلیغ، بنی اسرائیل، تورات، نصرانیها، ماوراء الطبیعة، توحید، قرآن، دین، عقائد، عبادات، شریعت، نظام اجتماعی، علوم و فنون، تجارت، تهذیب اخلاق و رستگاری. ۳۱
هدف محققانی که دیدگاههای آنان مورد مطالعه قرار گرفت دو چیز است: شناسایی مباحث کلیدی و کشف پیوند بین آنها که هر دو هدف در راستای یگانگی مطالب و نظام داری معارف قرآن است.

ب. یگانگی مفهومی سوره ها در مجموع سوره بقره

این دریافت، از پیوستگی مطالب قرآن، در کلام مفسران پیشین زمینه مطالعه ندارد و در میان مفسران قرن ۱۴، صاحب المنار، به یادآوری کوتاهی در این باره آن هم در مورد بعضی سوره ها بسنده کرده است. ۳۲

مفسری که به عنوان نخستین طراح این تصویر شناخته شده (سعید حوی) است که اثرش را به نام (الاساس فی التفسیر) در ۱۱ مجلد و ۶۷۹۹ صفحه، در سال ۱۳۹۸ آماده کرده و در ۱۴۰۵ به زیور چاپ آراست. نام برده سوره حمد را مقدمه قرآن می داند ۳۳ و سوره بقره را واحدی می شمارد که از یک مقدمه، سه بخش و یک خاتمه تشکیل شده ۳۴ و تمام موضوعات قرآنی را در خود دارد و دیگر سوره های قرآن، هر کدام موضوعی را که جزء مضامین سوره بقره است به بحث می گیرد و ممکن است یک محور چندین بار در کل قرآن به هدف خاصی، تکرار شود. وی در نتیجه گیری نهایی می نویسد: سوره بقره ۲۴ بار در قرآن توضیح داده شده است. ۳۵

مثلاً پنج آیه اول سوره بقره در باره تقوا سخن می گوید و سوره آل عمران همین موضوع را شرح می دهد. ۳۶

سوره مائده، فسق و آثار آن را شرح می دهد که مضمون آیه ۲۶ و ۲۷ سوره بقره را تشکیل می دهد. ۳۷

سوره انعام موضوعش احتجاج با کافران درباره عبودیت خلق به درگاه خداوند است که در آیه ۲۸ و ۲۹ سوره بقره بدان اشاره شده است. ۳۸

موضوع سوره اعراف، هدایت است که مضمون آیه ۳۸ بقره است. ۳۹
سوره انفال و توبه درباره جنگ و جهاد سخن می گوید که محتوای آیات ۲۱۶ و ۲۱۷ و ۲۱۸ سوره بقره را تشکیل می دهد. ۴۰

سوره یونس، تردید ناپذیری قرآن را موضوع خود می شناسد که در نخستین آیه سوره بقره تذکر داده شده است. ۴۱

موضوع سوره یوسف نزول قرآن از سوی خداوند است که آیات ۲۱ - ۲۵ سوره بقره، از آن سخن می گوید. ۴۲ و ...

سوره کهف، شرح دیگری است بر مسائل مربوط به متقین، منافقین و کافران که در مقدمه سوره بقره درباره آن سخن رفته است. ۴۳

سوره های کوچک قرآن نیز هر کدام ناظر به موضوعی از موضوعات سوره بقره است؛ مثلاً موضوع دو سوره (فلق) و (ناس) استعاده است و ارتباط دارد با آیات ۳۰ - ۳۸ سوره بقره که داستان آدم و اغوای شیطان در آنها به بحث گذاشته شده است. ۴۴

دیدگاه سعید حوی با این که سالهاست در اختیار مفسران و پژوهشگران قرار گرفته است، ولی گویا هنوز ارزشیابی و اظهار نظر جدی درباره آن صورت نگرفته است.

ج. پیوستگی معارف قرآن بر اساس معنا شناسی

این نظریه، سومین تصویری است که از سیستم معارف قرآن، ارائه شده. این تصویر، مبتنی بر دانش معنا شناسی است ۴۵ که دانشمند ژاپنی (توشیهیکو ایزوتسو) آن را طرح کرده است. نام برده، گرچه هدف اصلی خود را در این تحقیق، ارائه جهان بینی و جهان شناسی قرآنی از راه مطالعه کلمات کلیدی قرآن، می داند، ۴۶ ولی در ضمن کار تحقیق به پیوند میان مفاهیم واژه های کلیدی قرآن، اشاره کرده و می نویسد:

(ممکن است کسی چنان بیندیشد که هر کاری که باید صورت بگیرد، عبارت از آن است که از کل قرآن، همه کلمات مهمی که به تصورات و مفاهیم مهمی چون الله، اسلام، نبی، امام و کافر و... ارتباط دارد، جدا کنند و معنای قرآنی هر یک از این کلمات را، مورد تحقیق و ملاحظه قرار دهند، ولی این کار در واقع، چندان ساده نیست؛ چه این که این کلمات یا مفاهیم در قرآن، هر یک تنها و جدای از کلمات دیگر به کار نرفته، بلکه ارتباطی تنگاتنگ با یکدیگر دارند و معنی محسوس و ملموس خود را دقیقاً از مجموع دستگاه ارتباطات متقابل، به دست می دهند. به عبارت دیگر، این کلمات میان خود گروههای گوناگون بزرگ و کوچک می سازند که این گروهها نیز بار دیگر از راههای مختلف با هم پیوند، پیدا می کنند و سرانجام یک کل نظام مند و سامان دار و یک شبکه بسیار پیچیده را شکل می دهند. آنچه در حقیقت برای منظور خاص ما اهمیت دارد همین نوع نظام و دستگاه تصویری است که بیش از مفاهیم و تصورات منفرد و جدا از یکدیگر، در قرآن به کار می رود.) ۴۷

مؤلف در فصل اول کتاب خود، به تشریح پیوند بین واژه های کلیدی قرآن می پردازد و بر سه واژه (کلید)، (کانون) و (میدان معنا شناسی) تکیه فراوان دارد.

به عقیده وی، واژه های کلیدی قرآن مجموعه های بسیاری را تشکیل می دهند که آن مجموعه ها میدانهای معنی شناسی قرآن هستند و در هر میدانی یک کانون و مرکز وجود دارد که دیگر کلمات کلیدی آن میدان را پیرامون خود نگه می دارد؛ مثلاً:

ایمان، الله، تصدیق، اسلام، شکر، تکذیب، عصیان، کفر و... یک میدان معنی شناسی را تشکیل می دهند و در آن ایمان به عنوان کانون مطرح است و واژگان: کفر، الله، شرک، عصیان، تکذیب، استکبار، ظلم، ضلال و فسق، میدان دیگری را شکل می دهند و کانون، کلمه کفر است و واژه های: صراط مستقیم، تیه، ضلال، غوايه، عوج، رشاد، اهتداء و هدا، میدان سومی را تشکیل می دهند و مرکزیت آن را واژه صراط، بر عهده دارد.

بدین ترتیب، کفر، در میدان دوم، کانون است و در میدان اول واژه، معمولی است و واژه های: تکذیب، عصیان، الله و کفر از اعضای مشترک کانون اول و دوم به شمار می آیند و کلمه ضلال کانون دوم را با سوم پیوند می دهد. ۴۸

ایزوتسو تئوری خود را با نگرشها و استدلالهای دلپذیر و حوصله درخور تحسینی پی گرفته است و در یک جمله، تحقیقی که ارائه داده از استحکام درخور توجهی برخوردار است.

نظریه یگانگی موضوعی هر سوره

دومین تصویری که از معارف قرآن در قرن ۱۴ ارائه شده، یگانگی موضوع در سوره های قرآن است. البته این که دیدگاه یادشده به قرن ۱۴ مربوط باشد، چندان قطعی نیست و بعضی براین باورند که نخستین بار این تفکر به وسیله (ابن قیم جوزیه) مطرح گردیده ۴۹ و بعضی فخر رازی را نخستین منادی این باور می شناسد. ۵۰ شاطبی ۵۱ و بقاعی ۵۲ نیز درباره یگانگی موضوعی سوره ه ای قرآن سخن گفته اند.

به هر حال در قرن ۱۴ مفسران توانمندی چون علامه طباطبائی، ۵۳ محمد عبده، ۵۴ سعید حوی، سید قطب ۵۵، ودانשמندانی چون عبدالله دراز، ۵۶ محمد عبدالله شحاته، محمد البهی، محمود شلتوت، یگانگی موضوعی سوره ها را به شکلی پذیرفته اند و در عمل هم به تفسیر سوره ها براساس این باور پرداخته اند. مثلاً شلتوت در (الی القرآن الکریم) هدفهای هر سوره را مورد توجه قرار داده و به تصویر کشیده است. عبدالله محمود شحاته در (اهداف کلّ سوره و مقاصدها) اساس نوشته خود را همین موضوع قرار داده است. محمد باقر حجّتی در کتاب (درآمدی به تحقیق د اهداف و مقاصد سوره های قرآن) سعی بایسته ای در این میدان به کار بسته است.

محمد بهی ۲۴ سوره قرآن را تحت عنوان (التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم) مورد تحقیق قرار داده است.

با این همه، اندیشه پیوند مفاهیم قرآنی هر سوره هنوز به صورت کامل و همه جانبه بر کرسی عمل ننشسته است و هنوز طرفداران این تفکر در کشف موضوع هر سوره در تلاشند و آرای آنان هنوز سامان نهایی نیافته است؛ چه این که در مورد سوره نساء، سعید حوی تأکید دارد که موضوع اصلی آن (تقوا) است، ۵۷ ولی محمد بهی و سید قطب می گویند موضوع آن جامعه است که شامل خانواده نیز می شود و در این سوره از عوامل استحکام، خطرات داخلی و تهدیدهای خارجی که ساختمان به هم پیوسته جامعه را تهدید می کند، سخن رفته است. ۵۸. نمونه دیگر اختلاف نظر طرفداران این تفکر، درباره موضوع سوره بقره است که به گونه های مختلف به تصویر کشیده اند:

نویسنده (النبا العظیم) درباره سوره بقره این باور را دارد که این سوره از یک مقدمه و چهار مقصد و یک خاتمه تشکیل شده است:

مقدمه، شأن هدایتی قرآن را بحث می کند.

مقصد اوّل: عموم مردم را به اسلام فرا می خواند.

مقصد دوّم: عهده دار دعوت از اهل کتاب به اسلام است.

مقصد سوّم: به شرح قوانینی از اسلام می پردازد.

مقصد چهارم: از انگیزه پای بندی دینداران به دستورات دینی سخن گفته است.

خاتمه در مقام بیان و معرفی کسانی است که دین را پذیرفته اند. ۵۹

علامه طباطبائی درباره موضوع سوره بقره، اظهار داشته است:

(پذیرش بندگی خداوند، مقتضی این است که مؤمن به کلام او که به وسیله انبیاء ابلاغ می گردد، ایمان داشته و بین پیامبران فرق قائل نشود). ۶۰
سعید حوی می نویسد:

سوره بقره دربردارنده یک مقدمه، سه قسمت و یک خاتمه است. در مقدمه که ۲۰ آیه اول سوره را دربرمی گیرد، سه گروه از مردم؛ یعنی متقیان، کافران و منافقان، سخن به میان آمده است: در قسمت اول؛ یعنی از آیه ۲۱ تا ۱۶۷، محور بحث، دعوت مردم به تقواست. در قسمت دوم که از آیه ۱۶۸ شروع و با آیه ۲۰۷ پایان می گیرد، تقوا، شرطها و ارکان آن، مورد بحث است.

قسمت سوم یعنی آیات ۲۰۸ - ۲۸۴، عهده دار بیان قوانین اسلامی است. خاتمه که از دو آیه آخر سوره تشکیل یافته، فشرده ای از تمام مطالب سوره است. ۶۱
بنابراین، تعیین موضوع محوری هر سوره، هنوز نیازمند تحقیق و بررسی است و هنوز هستند کسانی که در اصل این دیدگاه تردید دارند ۶۲ و یا مانند امین الخولی و عفت شرقاوی منکر آن هستند. ۶۳

ارتباط و همسویی بیانهای گسسته قرآن درباره یک موضوع سومین دریافت، از پیوستگی معارف قرآنی که به عنوان واقعیتی تردید ناپذیر، در محافل پژوهشی شناخته شده است، یگانگی مطالب وابسته به یک موضوع است. چنانکه پیداست سبک بیانی قرآن به گونه ای است که یک موضوع بارها و بارها به صورت گسسته در سوره های مختلف و به مناسبتها ی گوناگون و از زاویه های متفاوت مورد بررسی قرار گرفته است. به شکلی که در نگاه سطحی، ممکن است ارتباطی میان آنها دیده نشود، در حالی که این بیانهای گسسته درباره یک موضوع، نه تنها با یکدیگر پیوند استوار دارند که کامل کننده و روشن گر هم نیز هستند. و این پژوهشگر توان مند است که می تواند به آسانی از این اجزای به ظاهر دور افتاده، واحدهای سازمان یافته را به نمایش بگذارد.

مفسران مسلمان، بلکه محققان غیر مسلمان نیز، محتوای قرآن را مطالب تجزیه شده و در عین حال منسجم و پیوسته ای یافته اند که نیاز، به جستن و کنار هم نهادن جدید دارد. (بوکای) از قرآن پژوهان غیرمسلمان می نویسد:

(دیدگاه قرآن را در هر زمینه، بایستی با یافتن و جمع آوری آیات مربوط آن، از سراسر قرآن بازیافت) ۶۴

مستشرقان، از سال ۱۸۳۷ م به کار تفسیر موضوعی قرآن علاقه نشان داده اند و مستشرق هلندی (فت) تحقیقی را در پنج قسمت، تحت عنوان: (محمد والقرآن) در مجله هلندی (والدلیل) در سال ۱۸۴۵ م به چاپ رسانده است. ۶۵

گسترده‌گی موضوعات قرآنی در نگاه مفسران قرن ۱۴

شگفتی محققان حوزه معارف قرآنی در قرن ۱۴ تنها بدین دلیل نبود که مطالب قرآن را در قالب موضوعهای بسیاری به صورت نامرئی سازمان یافته می دیدند، بلکه در کنار آن جامع بودن و چشم اندازهای گسترده موضوعهای قرآنی نیز برایشان اعجازآمیز می نمود.

افزون بر محققان مسلمان، پژوهشگرانی چون (بوکای) اعتراف کرده اند: خدشه ناپذیرترین دیدگاههای علمی، دیدگاههای قرآن است و این کتاب آسمانی درباره آفرینش ستارگان، زمین، طبقه حیوان، طبقه گیاهان و توالد انسانها، مسائلی را مطرح کرده است که اثری از خطا در آنها دیده ن می شود. ۶۶

دانشمندان در این قرن دریافته اند که قرآن در شاخه های گوناگون دانش طبیعی دیدگاههایی دارد و در زمینه های مختلف علوم انسانی، روان شناسی، قانون گذاری، جامعه شناسی، عقائد، اقتصاد، نظام تربیتی و... سخن نهایی را می گوید. ۶۷

بدین ترتیب، جامع بودن قرآن به معنی بالا پذیرفته شد، ۶۸ منتهی با افزودن این مطلب: (اگر قرآن از پدیده جوّی و مسائل زیستی و حیاتی سخن می گوید، با نگاه یک دانشمند زیست شناس تفاوت دارد و قرآن از همه اینها می خواهد نتیجه توحیدی و معنوی به بشر ارائه دهد). ۶۹ مفسران با چنین چشم داشتی از قرآن، به کار تفسیر موضوعی همّت گماشتند و با این اعتقاد به تحقیق در موضوعات مختلف علوم انسانی و طبیعی پرداختند، چنانکه با همین ایده کتاب (دستور الاخلاق فی القرآن)، (من علم الطب القرآنی)، (روان شناسی در قرآن)، (باد و باران در قرآن)، (عدالت اجتماعی در اسلام) و دهها کتاب دیگر به رشته تحریر درآمد و صدها موضوع علمی از دیدگاه قرآن، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت.

شرایط تفسیر موضوعی

مفسران و قرآن پژوهان قرن ۱۴ افزون بر شرایط عامی که برای کار تفسیر قرآن لازم دانسته اند، شرایط خاصی را نیز در خصوص تفسیر موضوعی مورد تأکید قرار داده اند.

شرایط عام تفسیر

از آن جا که که شرح این شرایط، نوشته را از موضوع اصلی تحقیق باز می دارد، به بیان فهرست این شرایط بسنده می شود.

۱. پاکی روح و آمادگی و شوق معنوی برای درک معارف وحی. ۷۰
۲. آگاهی از قواعد دستوری و مبانی لغوی و ظرایف ادبی و بیانی زبان عرب. ۷۱
۳. آشنایی با تاریخ اسلام و اسباب نزول. ۷۲
۴. آشنایی با تفسیر و آرای مفسران. ۷۳
۵. آشنایی با روایات و سنت پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) و در ارتباط دانستن آنها با آیات قرآن. ۷۴
۶. توجه به سیاق و سبب و تناسب و جایگاه آیه، نسبت با آیات پیش و پس از آن. ۷۵

* نگاه سیستمی به مفاهیم قرآن، شرط تفسیر موضوعی شناخت سیاق عام و توجه به پیوند سیستمی یک آیه با آیه های دیگر قرآن در همان موضوع و نیز موضوعات همسو و همانند، از شرایط ویژه تفسیر موضوعی است، تا آن جا که می توان گفت:

نگاه به کل قرآن، یکی از اصول بنیادین مفسران موضوعی در عصر جدید است. ۷۶

محمد عبده در این باره می نویسد:

(گفته شده است که برخی آیات قرآن، برخی دیگر را تفسیر می کند و بهترین نشانه بر حق بودن معنی لفظ، همخوانی آن با سیاق سخن و سازگاری آن با هدف قرآن، است). ۷۷
استاد ناصر مکارم اظهار می دارد:

(همه اجزای هستی یک واحد به هم پیوسته را تشکیل می دهد و طرز مطالعه صحیح آنها این است که همه را در ارتباط با هم مورد بررسی قرار دهیم.

در کتاب تدوین؛ یعنی قرآن مجید، نیز مطلب همین گونه است و روابط دقیق و ظریفی در میان تمام موضوعات قرآنی وجود دارد و باید آنها را در ارتباط با یکدیگر مورد تفسیر قرار داد). ۷۸

استاد جوادی آملی می نویسد:

(سراسر قرآن مثنائی است؛ یعنی به هم منعطفند و گرایش دارند و یکدیگر را روشن می کنند، به

یکدیگر تکیه می کنند و به یکدیگر پناهنده می شوند و این نشانه انجام کامل قرآن است). ۷۹

علامه طباطبایی، ۸۰ استاد جوادی آملی ۸۱ و عدنان شریف ۸۲ ریشه این بینش را در خود قرآن جستند، آن جا که فرموده است.

(اللّه نزل أحسن الحديث كتاباً متشابهاً مثانی تقشعر منه جلود الذین یخشون ربهم)

زمر / ۲۳

زیرا صفت مثنائی برای قرآن بدین معنی است که رابطه بین آیات آن، از گونه رابطه و نظارت متقابل است.

علامه طباطبایی می نویسد:

(این از شگفتیهای قرآن است که آیه ای از آیات آن، امکان ندارد که به تنهایی به مطلبی راهنمایی نکند و معنایی را نتیجه ندهد. هرگاه آیه ای ضمیمه آیه مناسبی شود، حقیقتی از حقایق تازه را ارائه می دهد و آن گاه آیه سوم آن حقیقت (کشف شده) را، مورد تصدیق و گواهی قرار می دهد. این، از شؤون قرآن و ویژگیهای آن است... این راهی است که کسی آن را فرا روی خود قرار نمی دهد. اگر مفسران این راه را می پیمودند، امروز چشمه سارهای زلال قرآن و گنجینه های عظیم آن بیش از گذشته و آنچه اکنون هست، در دسترس ما قرار می گرفت). ۸۳

براین اساس نگرستن همراه با تفکر در همه قرآن برای پژوهشگران موضوعی از اهمیت ویژه ای برخوردار است و نادیده گرفتن و یا کم بها دادن به سیاق عام، ارزش کار آنان را به شدت می کاهش.

* موضوع شناسی علمی، دومین شرط تفسیر موضوعی

درنگاه شهید صدر، حرکت تفسیری، در بررسیهای موضوعی قرآن از متن زندگی بشر و واقعیت‌های فکری موجود در آن، آغاز می‌شود و نه با انتخاب موضوعی از قرآن و آیات وابسته به آن: (تفسیرموضوعی کار خود را با آشنایی و فراگیری محصول تجربه فکری بشر و دریافت افکار و محتوای آن آغاز می‌کند و آن گاه به سراغ قرآن می‌رود. البته نه با این تصمیم که تجربه بشری بر قرآن تحمیل شود، یا انگیزه‌های تسلیم و کرنش قرآن در برابر دانشهای بشری فراهم آید! بلکه هدف این است که تجربه بشری با مطالب قرآن در یک بستر پژوهشی قرار گیرد، تا نظر قرآن به گونه روشن در برابر موضوع مورد تجربه انسان آشکار گردد.) ۸۴

(رسالت تفسیر موضوعی در هر مرحله و در هر عصری این است که تمام میراث فرهنگی بشری و افکار و مقوله‌هایی که خود مفسر فرا گرفته است، با خود داشته و در پیشگاه قرآن قرار دهد تا قرآن درباره مجموعه این آورده‌های بشری داوری کند.) ۸۵

بدین ترتیب، قرآن مرجع است و درباره تجربه بشری نظر می‌دهد و پا به پای افزایش تجربیات بشری تا بی نهایت ابراز نظر قرآن نیز تا بی نهایت، تداوم پیدا می‌کند. و براساس تجربه انسانی، غنا، باروری و فهم صحیح قرآن میسر می‌گردد.) ۸۶

گروهی دیگر از مفسران نخواستند تا بدین پایه موضوع شناسی علمی و آشنایی با علوم بشری و تجربی را در فهم قرآن دخالت دهند، ولی به ارزش آن تصریح کرده و نوشته‌اند: (لیکن این معنا (غنا) محتوایی قرآن و بی نیازی آن از غیر) مستلزم آن نیست که انسان با قرآن برخورد جاهلانه نماید و آنچه از علوم و معارف که اندوخته است، آنها را ندیده بگیرد و همانند یک فرد بسیط تحصیل نکرده در حضور این کتاب الهی قرار گیرد، زیرا بین تحمیل و بین تحمل نمودن فرق است... هرچه انسان در مدرسه جهان آفرینش از آیات کتاب تکوینی خداوند، بهره می‌برد و آگاهی می‌یابد، قدرت تحمل او نسبت به آیات کتاب تدوین افزون تر می‌شود.) ۸۷

درمیان دانشوران اهل سنت کسانی چون نویسنده (منهجیة البحث فی التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم) ۸۸ و نویسنده (دستور الاخلاق فی القرآن) به این دیدگاه گرایش پیدا کرده‌اند. ۸۹

* دخالت ندادن ذهنیتهای، سومین شرط تفسیر موضوعی

همه کسانی که صادقانه در صدد راهیابی به دیدگاه قرآن، در زمینه‌های عقیدتی، اجتماعی، علمی بوده‌وهستند، از کج رویها و نگرشهای متعصبانه و پیشداوریها شکایت داشته‌اند. براین اساس، زدایش علاقه‌ها و دلبستگیهای تصویری را برای مفسران موضوعی، ضروری شمرده‌اند تا دستاورد های آنان به غبار تفسیر به رأی و گرایشهای مذهبی، فلسفی، اجتماعی، دلبستگی به مکتبهای بشری، دانش طبیعی و آرمانهای مقطعی آرایش نیابد. ۹۰

* بهره‌گیری صحیح از روایات اهل بیت(ع) در تفسیر موضوعی

تلاش برای دریافت معارف موضوعی از قرآن، همپای همه آثار ارزشمند و افقهای روشن، گذرگاههای خطر خیزی نیز دارد که از آن جمله فرو غلتیدن در تفسیر به رأی بود که یاد کردیم و از آن دست، بیگانه ماندن از معارف ناب اهل بیت است که اکنون بدان اشاره داریم.

بررسی و کندوکاو در متن آیات و سوره های قرآن و دریافت نکته های جدید و پرجاذبه از آیات، ممکن است این پندار را پدید آورد که نیازی به درنگ در سنت، روایات پیامبر و اهل بیت نیست! ولی حق این است که حتی مشروع بودن این حرکت تفسیری را ما باید از مفسران واقعی آن که پیامبر و عترت اویند، فرا گیریم. چنانکه گروهی از دانشوران بدین نکته تصریح کرده و برابری و هماهنگی دریافتهای تفسیری موضوعی را با معارف اهل بیت، لازم و مایه اطمینان شمرده اند. ۹۱

۱. مصطفی مسلم، مباحث التفسیر الموضوعی (دمشق، دارالقلم، ۱۴۱۰) / ۱۷.
۲. از این گونه است تعریفهایی که در کتابهای زیر آمده است:
- مصطفی مسلم، مباحث التفسیر الموضوعی / ۱۶؛ مکارم شیرازی (پیام قرآن، مدرسه أميرالمؤمنین، ۱۳۶۷) / ۱ / ۲۰؛ بیومی، محمد رجب، التفسیر القرآنی (مصر، المؤسسة العربیة الحدیثة) / ۹۱؛ رومی، محمد بن عبدالرحمن، بحوث فی اصول التفسیر و مناهجه (مکتبة التوبة، ۱۴۱۳) / ۶۲.
۳. زاهر عواض، دراسات فی التفسیر الموضوعی / ۷ به نقل از: مباحث فی التفسیر الموضوعی / ۱۶.
۴. مصطفی مسلم، مباحث فی التفسیر الموضوعی / ۱۶ و ۱۷؛ صدر، محمد باقر، المدرسة القرآنیة / ۱۷.
۵. صدر، محمد باقر، المدرسة القرآنیة / ۲۳.
۶. مصطفی مسلم، مباحث فی التفسیر الموضوعی / ۱۸؛ رومی، محمد بن عبدالرحمان، بحوث فی اصول التفسیر و مناهجه / ۶۵ و ۶۷.
۷. صدر، محمد باقر، المدرسة القرآنیة / ۱۷.
۸. جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن مجید (مرکز فرهنگی رجاء، ۳۶۵) / ۱ / ۱۵.
۹. شهرستانی، سید هبة الدین، تنزیه التنزیل، به نقل از: خرمشاهی، بهاء الدین، قرآن پژوهی (نشر مشرق، تهران) / ۳۲۳.
۱۰. نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳.
۱۱. صدر، محمد باقر، المدرسة القرآنیة / ۳۰.
۱۲. العمری، احمد جمال، دراسات فی التفسیر الموضوعی للقصص القرآنی (مصر، مکتبة الخانجی، ۱۴۰۶) / ۵۰.
۱۳. صدر، محمد باقر، المدرسة القرآنیة / ۳۴.
۱۴. دغامین، زیاد خلیل محمد، منهجیة البحث فی التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم (عمان، دارالبشیر، ۱۴۱۶) / ۱۷ - ۱۸.
۱۵. همان / ۱۹.
۱۶. رومی، محمد بن عبدالرحمان، بحوث فی اصول التفسیر و مناهجه / ۶۲.

١٧. دغامين، زياد خليل محمد، منهجية البحث في التفسير الموضوعي للقرآن الكريم / ١٠٦؛ رومى، محمد بن عبدالرحمان، مباحث في التفسير الموضوعي / ٥٧.
١٨. جوادى آملی، تفسير موضوعي قرآن مجيد، ١/ ٣٦؛ ناصر مكارم، پیام قرآن، ١/ ٢٢؛ بوكای، مقایسه ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم، ترجمه دبیر، (دفتر نشر فرهنگ اسلامی) / ٢٦٩؛ سبحانی، مفاهیم القرآن؛ شرقاوی، عفت، قضايا انسانية في اعمال المفسرين (دارالنهضة العربية، بيروت، ١٩٨٠) / ٧.
١٩. دغامين، زياد خليل محمد، منهجية البحث في التفسير الموضوعي للقرآن الكريم / ١٩؛ سبحانی، جعفر، مفاهيم القرآن (قم، انتشارات توحيد، ١٤٠٤) / ١٦.
٢٠. شرقاوی، عفت، قضايا انسانية في اعمال المفسرين (بيروت، دارالنهضة، ١٩٨٠) / ٨١ / ٨٢؛ صدر محمد باقر، المدرسة القرآنية / ٣٧.
٢١. اجنتس جولد تسهير، مذاهب التفسير الاسلامي، ترجمه عبدالحليم نجار (مصر، مكتبة خانجي، ١٣١٤ هـ) / ٤.
٢٢. رومى، فهد بن سليمان، منهج المدرسة العقلية الحديثة (ط ٣، مؤسسة الرسالة، ١٤٠٧) / ٢٢٢؛ دغامين، زياد خليل محمد، منهجية البحث في التفسير الموضوعي للقرآن الكريم / ١٠٤.
٢٣. مكارم شيرازى، ناصر، پیام قرآن، ١/ ٣٢.
٢٤. طباطبایى، محمد حسين، الميزان في تفسير القرآن (مؤسسة مطبوعاتي اسماعيليان) / ١ / ٤٠.
٢٥. طباطبایى، محمد حسين، الميزان، ترجمه محمد باقر همدانى موسوى، (دفتر انتشارات اسلامي) / ١٠ / ٢٠٣.
٢٦. رشيد رضا، المنار (بيروت، دارالمعرفة) / ١ / ٣٦.
٢٧. جوادى آملی، عبدالله، تفسير موضوعي قرآن مجيد، ١/ ٤١.
٢٨. بوطنى، محمد سعيد رمضان، روائع القرآن (دمشق، مكتبة فارابي) / ١٦٥.
٢٩. رشيد رضا، وحى محمدى، ترجمه محمد على خليلي (تهران، بنياد علوم اسلامي، ١٣٦١)؛ رشيد رضا، المنار، ١١ / ٢٠٦ - ٢٩٣.
٣٠. مصباح يزدى، محمد تقى، معارف قرآن (قم، دفتر انتشارات اسلامي، ١٣٧٤) / ٥ - ٢٠.
٣١. مصطفى مسلم، مباحث في التفسير الموضوعي / ٢٢.
٣٢. رشيد رضا، المنار ٢٨٨ - ٢٨٩.
٣٣. سعيد حوى، الاساس في التفسير (مصر، دارالاسلام، ١٤١٢) / ١.
٣٤. همان، ١ / ٦١.
٣٥. همان، ١١ / ٦٧٧٠.
٣٦. همان، ٢ / ٦٨٥.
٣٧. همان، ٣ / ١٢٩٥.
٣٨. همان، ٣ / ١٥٥٧.
٣٩. همان، ٤ / ٣٥١٨.

۴۰. همان، ۴ / ۲۱۰۱.
۴۱. همان، ۵ / ۲۴۱۳.
۴۲. همان، ۵ / ۲۵۲۵.
۴۳. همان، ۸ / ۴۱۶۳.
۴۴. همان، ۱۱ / ۶۷۶۰.
۴۵. ایزوتسو در تعریف معنی شناسی می نویسد:
- (معنی شناسی بدان صورت که من آن را می فهمم، تحقیق و مطالعه ای تحلیلی درباره کلمات کلیدی زبان است به منظور آن که سرانجام جهانبینی قومی شناخته شود که آن زبان را نه تنها همچون وسیله سخن گفتن و اندیشیدن بلکه مهمتر از آن همچون وسیله ای برای تصور کردن و تفسیر کردن جهانی که آن قوم را احاطه کرده است، به کار می برد.) توشیهیکو ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمد آرام (شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۶۱) / ۴.
۴۶. همان / ۴.
۴۷. همان / ۵.
۴۸. همان / ۵۱ - ۵۲.
۴۹. دغامین، زیاد خلیل محمد، منهجیه البحث فی التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم / ۹۸.
۵۰. همان / ۹۹.
۵۱. همان / ۱۰۰.
۵۲. همان / ۱۰۲.
۵۳. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱ / ۱۶ و ۱۵ / ۷۸.
۵۴. عبدالله محمود شحاته، درآمدی بر تحقیق در اهداف، مقاصد سوره های قرآن، ترجمه محمدباقر حجتی (دفتر نشر فرهنگ اسلام، ۱۳۶۹) / ۲۷.
۵۵. حوی، سعید، الاساس فی التفسیر، ۲ / ۶۸۷.
۵۶. دراز، محمد عبدالله، النبأ العظیم (کویت، دارالقلم) / ۱۴۲.
۵۷. حوی، سعید، الاساس فی التفسیر، ۲ / ۹۷۷ و ۹۸۰ و ۱۲۷۰.
۵۸. التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم - تفسیر سوره نساء (مصر، مکتبه وهب، ۱۴۰۰) / ۳ و ۱۰؛ سید قطب، فی ظلال القرآن (دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۳۹۱) / ۲ / ۲۰۵.
۵۹. دراز، محمد عبدالله، النبأ العظیم / ۱۶۳.
۶۰. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱ / ۴۳ و ۲ / ۴۴۰.
۶۱. حوی، سعید، الاساس فی التفسیر، ۱ / ۶۱ و ۱ / ۶۷۳.
۶۲. منهجیه البحث فی التفسیر الموضوعی للقرآن الکریم / ۱۲۰.
۶۳. همان / ۱۱۱.
۶۴. بوکای، مقایسه ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم، ترجمه مهندس دبیر / ۲۵۳ و ۲۶۹.

٦٥. الصغير، محمد حسين على، المستشرقون و الدراسات القرآنية (مكتب الاعلام الاسلامي، ١٤١٣ هـ) / ٧٢.
٦٦. بوكاي، مقايسه اي ميان تورات، انجيل، قرآن و علم، ترجمه مهندس دبیر (دفتر نشر فرهنگ اسلامي) / ٧٣.
٦٧. عدنان شريف، من علم الطب القرآني (بيروت، دارالعلم للملايين) / ١٠.
٦٨. جوادى آملی، عبدالله، تفسير موضوعی قرآن مجيد، ١ / ٧٣.
٦٩. شهيد مطهری، آشنایی با قرآن، (صدر، ١٣٧٢) / ٤ / ١٩٧.
٧٠. عدنان شريف، من علم الطب القرآني / ٢٤؛ جوادى آملی، تفسير موضوعی قرآن مجيد.
٧١. قاسمی، جمال الدين، محاسن التأويل (دارالفکر، بيروت، ط ٢ ١٣٩٨) / ١ / ٣٢٥.
٧٢. سبحانی، جعفر، منشور جاويد قرآن (کتابخانه عمومي امام أميرالمؤمنين، ١٣٦٠) / ٣ / ٣٠٣؛ رومی، محمدبن عبدالرحمن، اتجاهات التفسير في القرن الرابع عشر، ٣ / ٨٩١؛ دغامين، زياد خليل محمد، منهجية البحث في التفسير الموضوعی للقرآن الكريم / ٤٣.
٧٣. مصطفى مسلم، مباحث في التفسير الموضوعی / ٥٣.
٧٤. جوادى آملی، عبدالله، زن در آيينه جلال وجمال (مرکز نشر فرهنگي رجا، ١٣٧١) / ٥١.
٧٥. عائشة، عبدالرحمن، التفسير البياني للقرآن الكريم (دار المعارف، مصر، ١٣٨٨) / ٧ / ١.
٧٦. رومی، فهد بن سليمان، منهج المدرسة العقلية الحديثة في التفسير / ٢٣١؛ التفسير البياني للقرآن الكريم، ١ / ٧.
٧٧. همان / ٢٤٠.
٧٨. مكارم شيرازي، ناصر، پیام قرآن، ١ / ١٩.
٧٩. جوادى آملی، عبدالله، تفسير موضوعی قرآن مجيد، ١ / ١٢٩.
٨٠. طباطبائي، محمد حسين، الميزان في تفسير القرآن / ١ - ٣، ١٢، ١٢ / ١٩٠.
٨١. جوادى آملی، عبدالله، تفسير موضوعی قرآن مجيد، ١ / ٢٩.
٨٢. عدنان الشريف، من علم الطب القرآني / ٢٤.
٨٣. طباطبائي، محمد حسين، الميزان، ٢ / ٣١٤.
٨٤. صدر، محمدباقر، المدرسة القرآنية، ٢٥ و ٢٨.
٨٥. همان / ٢٢.
٨٦. همان / ٢٢ - ٢٤.
٨٧. جوادى آملی، عبدالله، تفسير موضوعی قرآن مجيد، ١ / ٧٤.
٨٨. دغامين، زياد خليل محمد، منهجية البحث في التفسير الموضوعی / ٤٤.
٨٩. دراز، محمد عبدالله، دستور الاخلاق في القرآن / ١٧.
٩٠. دغامين، زياد خليل محمد، منهجية البحث في التفسير الموضوعی / ٤٤؛ حكيم، محمدباقر، علوم القرآن / ٨٣؛ صغير، محمد حسين على، دراسات قرآنية / ٣٦؛ دراز، محمد عبدالله، دستور الاخلاق في القرآن / ١٨.

۹۱. جوادی آملی، عبدالله، زن در آینه جلال و جمال / ۵۲